

Українська система вищого фінансового нагляду: світовий контекст і перспективи розвитку

Проект аналітичної записки, підготовлений в якості опорного матеріалу для тренінгу за участю Комітету Верховної Ради з питань бюджету (робоча версія)

Автори: Катерина Майнзюк, Юрій Джигир
ФІСКО Інформ, www.fisco-inform.com.ua
Лютий 2010 р.

ЗМІСТ

ЯКА СИСТЕМА КООРДИНАТ МОГЛА Б ДОПОМОГТИ ПОРІВНЯТИ УКРАЇНСЬКУ СИСТЕМУ З ІНШИМИ?	3
СТАТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ЗА ВЕРСІЄЮ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РОЗВИТКУ	3
<i>Походження ідеї стандартної міжнародної класифікації</i>	3
<i>Логіка побудови статичної класифікації</i>	4
<i>Обмеження у буквальному використанні і необхідність розширення</i>	6
РОЗШИРЕНИЙ (ДИНАМІЧНИЙ) АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ ВИЩОГО ФІНАНСОВОГО АУДИТУ	6
ПОХОДЖЕННЯ ОСНОВНИХ ЕТИКО-ПРАВОВИХ «ПОЛЮСІВ» ЩО ЛЕЖАТЬ В ОСНОВІ ОСНОВНИХ ЮРИДИЧНИХ СИСТЕМ	8
▯ <i>Схильність централізованих структур до надання вищого етичного авторитету державі</i>	9
▯ <i>Розвиток систем, що припускають певний розподіл етичної відповідальності між людиною і державою</i>	10
▯ <i>Радикалізація індивідуальної ролі людини в тлумаченні етичних питань у вигляді Фікху</i>	11
ПРИНЦИПОВІ ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ВІДМІННОСТІ, СПРИЧИНЕНІ СВІТОГЛЯДНИМИ РОЗХОДЖЕННЯМИ МІЖ «ЦИВІЛЬНИМ» І «СПІЛЬНИМ» ПРАВОМ.....	12
ВПЛИВ СВІТОГЛЯДНИХ РОЗХОДЖЕНЬ МІЖ СИСТЕМАМИ ПРАВА НА ВІДМІННІСТЬ МІЖ СИСТЕМАМИ ПУБЛІЧНИХ ФІНАНСІВ, В ТОМУ ЧИСЛІ В ЧАСТИНІ ВИЩОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ.	13
АНАЛІЗ СЬОГОДНІШНІХ РИС ТА ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ФІНАНСОВОГО НАГЛЯДУ В УКРАЇНІ В ПОРІВНЯННІ ЗІ СВІТОВИМИ СИСТЕМАМИ	14
АНАЛІЗ СЬОГОДНІШНІХ РИС СИСТЕМИ ЗА РОЛЯМИ ЇЇ ОСНОВНИХ УЧАСНИКІВ (ПОРІВНЯННЯ З БРИТАНСЬКОЮ СИСТЕМОЮ)	14
МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ СИСТЕМИ В «СИЛОВОМУ ПОЛІ» МІЖ ДВОМА ОПИСАНИМИ ВИЩЕ ЕТИКО-ПРАВОВИМИ «ПОЛЮСАМИ»	15
ПОСИЛАННЯ	16

Українська система вищого фінансового нагляду: світовий контекст і перспективи розвитку

Яка система координат могла б допомогти порівняти українську систему з іншими?

Статична класифікація за версією міжнародних організацій розвитку

Походження ідеї стандартної міжнародної класифікації

Більшість міжнародних порівняльних досліджень в сфері фінансового нагляду спираються на рамкову класифікацію, яка виділяє три прототипні моделі вищих ревізійних органів: Вестмінстерську, Наполеонівську і Колегіальну. Хоча ця класифікація є міжнародно визнаною і, по суті, єдиною, найчастіше вона використовується для аналізу реформ в менш розвинених і перехідних країнах¹.

Основним джерелом поширення цієї класифікації стали організації міжнародного розвитку, в діяльності яких з початку 200(0) почав відбуватись стратегічний зсув.

До цього часу, увага донорів до організації публічних фінансів країн-реципієнтів була зосереджена в основному на управлінні фідучіарними ризиками при наданні цим країнам міжнародної допомоги. Назва фідучіарних ризиків походить від поняття «фідучіарного обов'язку», що визначається як юридичні чи етичні стосунки, побудовані на довірі між сторонами, за яких одна сторона виступає від імені і в інтересах іншої сторони, яка, в свою чергу, захищена лише припущеним добросовісним ставленням першої сторони до своїх обов'язків. Для організацій міжнародного розвитку (особливо тих, що надають допомогу у вигляді безпосередньої підтримки бюджетів країн-реципієнтів) надзвичайно важливим є питання про те, чи володіє уряд-реципієнт достатньою добросовісністю і можливостями для належного розпорядження отриманими коштами, що і являє собою «фідучіарний ризик» для ефективності такої міжнародної допомоги.

Відповідно, протягом тривалого періоду, міжнародні організації розвитку концентрували свої дослідницькі зусилля на аналізі того, наскільки цільовим і ефективним є використання коштів їх власних проектів. Часто для цього створювались системи аудиту окремих проектів, що дублювали і дискредитували уже існуючі функції вищих ревізійних органів країн-реципієнтів.

Однак протягом останнього десятиріччя організації-донори почали все глибше усвідомлювати що ефективність їх проектів неможлива без спільної роботи з урядами країн-реципієнтів і без вдосконалення власне національних систем управління державними фінансами, в тому числі фінансового контролю.

В зв'язку з цим, було розроблено низку аналітичних інструментів, класифікацій та рекомендацій, які намагаються окреслити варіанти застосування в перехідних країнах підходів з управління публічними фінансами, що використовуються більш розвиненими бюджетними системами (скажімо, таких як бюджетування, орієнтоване на результат, середньострокове бюджетне планування, аудит ефективності тощо). Проте всі ці інструменти поки що залишаються лише першими спробами «швидких рецептів» для вдосконалення національних систем.

---

¹ DFID Briefing (2004), Dye, K.M., Stapenhurst, R. (1998), Stapenhurst, R., Tittsworth, J. (2001), Evans, A. (2008).

Логіка побудови статичної класифікації

Враховуючи, що задача будь-якої класифікації – це розподіл об'єктів чи ідей на відмінні типи з метою їх кращого розуміння, то побудова класифікації повинна спиратись на аналіз спільних та відмінних рис основних систем вищого фінансового нагляду.

Спільними рисами успішних систем вищого аудиту можна вважати низку характеристик, які було зафіксовано у вигляді універсальних рекомендацій в Лімській декларації керівних принципів контролю, прийнята ІНТОСАІ у 1977 році². По суті, Лімська декларація являє собою перелік основних аспектів будь-якої системи фінансового контролю, для кожного з яких текст декларації або містить певну рекомендацію або ж припускає, що цей аспект кожна країна вирішує по-своєму.

Нижче наведено короткий огляд декларації, в якому ми відокремлюємо ті аспекти, в яких існують універсальні рекомендації для успішної роботи системи, від тих, де країни наразі мають відмінності в системах.

Таблиця 1.

Розділ і стаття	Спільність чи відмінність?	Зміст рекомендації
I. Загальні положення	1 Мета контролю	Універсальна рекомендація Контроль - не самоціль, а невід'ємна частина системи регулювання, метою якої є розкриття відхилень від прийнятих стандартів і порушення принципів, законності, ефективності та економії витрачання матеріальних ресурсів на якомога більш ранній стадії з тим, щоб мати можливість прийняти коригуючі заходи, в окремих випадках, повернути винних до відповідальності, одержати компенсацію за заподіяну шкоду або здійснити заходи щодо запобігання або скорочення таких порушень у майбутньому.
	2 Попередній контроль і контроль за фактом	Допускається відмінність між країнами Чи проводить вищий контрольний орган попередній аудит чи ні, залежить від законодавства, умов і вимог до органів контролю в окремій країні. Попередня перевірка має ту перевагу, що дозволяє запобігти можливим порушенням до того, як вони відбулися. Універсальна рекомендація Контроль за фактом - завжди прямий обов'язок вищого контрольного органу
	3 Внутрішній та зовнішній контроль	Універсальна рекомендація Внутрішні контрольні служби створюються всередині окремих відомств і організацій, у той час як зовнішні ревізійні служби не є частиною організаційної структури організації, що перевіряється. Вищий контрольний орган є зовнішнім ревізійним органом.
	4 Формальний контроль та контроль виконання	Допускається відмінність між країнами Пріоритет видів контролю визначається самим органом аудиту. Мета контрольної роботи вищого контрольного органу - законність, правильність, ефективність і економічність управління грошовими і матеріальними засобами - в основному однаково важливі. Справою вищого контрольного органу є визначення відносної важливості тієї чи іншої з них.
II. Незалежність	5 Незалежність вищих контрольних органів	Універсальна рекомендація Незалежність є запорукою ефективності вищого контрольного органу
	6 Незалежність членів і співробітників вищих контрольних органів	Універсальна рекомендація Незалежність вищого контрольного органу нерозривно пов'язана з незалежністю його членів.
	7 Фінансова незалежність вищих контрольних органів	Універсальна рекомендація Вищий контрольний орган повинен бути забезпечений фінансовими засобами, необхідними для виконання покладених на нього завдань.
III. Відносини з Парламентом, урядом та адміністрацією	8 Відносини з Парламентом	Допускається відмінність між країнами Положення про взаємини між вищим контрольним органом і парламентом повинні бути визначені національною Конституцією у відповідності з умовами та вимогами даної країни.
	9 Відносини з урядом та адміністрацією	Допускається відмінність між країнами Уряд цілком і повністю відповідає за свої дії і помилки і не може звільняти себе від відповідальності, посилаючись на проведені перевірки та думки експертів вищого контрольного органу, якщо така експертна думка не представляє собою юридично дійсну і обов'язкову до виконання настанову.
IV. Права вищого контрольного органу.	10 Права розслідування	Універсальна рекомендація Повинні мати доступ до необхідних даних і у встановлені терміни і право на вибір організації для аудиту.
	11 Виконання висновків вищого контрольного органу	Допускається відмінність між країнами Якщо висновки вищого контрольного органу не представляються у формі легально обґрунтованих і обов'язкових до виконання висновків, вищий контрольний орган повинен бути наділений правом звертатися до компетентних органів з вимогою про прийняття необхідних заходів та притягнення до відповідальності винних.
	12 Експертні висновки та інші права співпраці	Універсальна рекомендація Можлива, але не повинна заважати ефективності аудиту
V. Методи контролю, персонал контролерів, міжнародний обмін досвідом	13 Методи і порядок контролю	Універсальна рекомендація Визначаються контрольним органом, але спираючись на досягнення науково-технічного прогресу і та сучасних підходів до управління державними фінансами.
	14 Кадри контролерів	Універсальна рекомендація Принципи, які забезпечують достатню кваліфікацію, професійний розвиток і гідну фінансову компенсацію для співробітників
	15 Міжнародний обмін досвідом	Універсальна рекомендація Надзвичайно бажаний
VI. Звітність	16 Звітність перед парламентом та громадськістю	Універсальна рекомендація Регулярна звітність, доступна громадськості
	17 Метод звітування	Універсальна рекомендація Повинен забезпечувати ясність, стислість і врахування думки організації, що перевіряється

² INTOSAI (1998).

VII. Контрольні повноваження вищого контрольного органу	18	Конституційна основа контрольних повноважень, контроль над управлінням державними фінансами	Універсальна рекомендація Допускається відмінність між країнами	Чітке законодавче роз'яснення; повне охоплення державних коштів; зрозуміла і ефективна бюджетна класифікація Конкретні положення контрольних повноважень повинні визначитися в залежності від умов і потреби відповідних країн.
	19	Контроль державних органів та інших організацій за кордоном	Універсальна рекомендація	Як загальний принцип, державні органи та інші організації, створені за кордоном, повинні контролюватися вищим контрольным органом.
	20	Контроль за сплатою податків	Універсальна рекомендація	Вищий контрольний орган повинен бути уповноважений перевіряти сплату податків до максимально можливого ступеня.
	21	Державні контракти та громадські роботи	Універсальна рекомендація	Значні кошти, що витрачаються державними органами на контракти та громадські роботи, виправдовують особливу ретельність перевірки використання цих коштів.
	22	Перевірка обладнання для електронної обробки даних	Універсальна рекомендація	Належна і системна перевірка відповідних видатків, враховуючи їх значний обсяг.
	23	Промислові та комерційні підприємства з державною участю	Універсальна рекомендація	Підприємства з істотною урядовою участю повинні підлягати перевірці, зберігаючи відповідні звіти в рамках обмежень, діючих для захисту промислових і комерційних таємниць.
	24	Контроль організацій, що субсидуються державою	Універсальна рекомендація	Вищий контрольний орган повинен бути уповноважений перевіряти використання субсидій, що надаються з державних фондів.
	25	Контроль міжнародних та багатонаціональних організацій	Універсальна рекомендація	Міжнародні і багатонаціональні організації, витрати яких ведуться за рахунок внесків країн-членів, вимагають проведення зовнішньої незалежної перевірки, подібної до тих, які проводяться в окремих країнах.

Ми бачимо, що набір параметрів системи фінансового нагляду, для яких Лімська декларація допускає гнучкість і врахування індивідуальності кожної країни (наведений як підсумок у Таблиці 2), співпадає із набором параметрів, за відмінностями в яких системи прийнято класифікувати на наполеонівські, вестмінстерські і колегіальні (Таблиця 2).

Таблиця 2.

Параметри міжнародної класифікації	Стаття Лімської декларації, яка допускає відмінності	Короткий зміст відповідної рекомендації
Спрямованість аудиту	4. Формальний контроль та контроль виконання	Пріоритетність видів контролю - законності, правильності, ефективності і економічності управління грошовими - визначається самим органом аудиту.
Наявність комітету з питань використання бюджетних коштів	4. Формальний контроль та контроль виконання 8. Відносини з Парламентом	Аудит економічності витрачання коштів згадується як "додаткова" функція, ступінь пріоритетності якої визначається для кожного окремого випадку Визначається відповідно до умов і вимог кожної країни.
Судова функція	9. Відносини з урядом та адміністрацією 11. Виконання висновків вищого контрольного органу 18. Конституційна основа контрольних повноважень	Залежить від того, чи є висновки контрольного органу юридично обов'язковими до виконання. Залежить від того, чи є висновки контрольного органу юридично обов'язковими до виконання. Визначається відповідно до умов і вимог кожної країни.
Виконання висновків	11. Виконання висновків вищого контрольного органу 18. Конституційна основа контрольних повноважень	Залежить від того, чи є висновки контрольного органу юридично обов'язковими до виконання. Визначається відповідно до умов і вимог кожної країни.
Розподіл обов'язків всередині вищого	Не згадується взагалі	Може бути відмінним серед різних країн.

Таблиця 3.

Параметри міжнародної класифікації	Наполеонівська модель	Вестмінстерська модель	Колегіальна модель
Спрямованість аудиту	Аудит законності	Фінансовий аудит	Може бути різним
Наявність комітету з питань використання бюджетних коштів	Ні	Так	Так
Судова функція	Так	Ні	Ні
Виконання висновків	Адміністративні чи фінансові санкції в судовому порядку	Парламентський комітет з питань використання коштів розглядає висновки і бере до уваги у власних слуханнях та звітах	Парламентський комітет з питань використання коштів розглядає висновки і бере до уваги у власних слуханнях та звітах
Розподіл обов'язків всередині вищого контрольного органу	Кожний член вищого контрольного органу має відчутні повноваження в сфері своєї відповідальності	Повноваження централізовано в руках однієї людини (Голови вищого контрольного органу - Головного Аудитора)	Повноваження розподілені серед членів Ради, які приймають рішення колегіально

Таким чином, відмінності між системами як правило полягають в спрямованості і юридичному статусі висновків вищого контрольного органу, в його ролі в парламентському процесі, та в його внутрішній організації. Більше того, ми бачимо, що Вестмінстерська і колегіальна система по суті є дуже подібними і відрізняються в основному розподілом повноважень всередині вищого контрольного органу.

Обмеження у буквальному використанні і необхідність розширення

Таким чином, розуміння місця та перспектив розвитку української системи в міжнародному контексті може відбуватись за двома напрямками:

- Аналіз відповідності елементів Української системи універсальним рекомендаціям Лімської декларації;
- Аналіз типу, до якого тяжіє Українська система за класифікацією «наполеонівська-вестмінстерська-колегіальна».

Враховуючи, що запровадження принципів Лімської декларації уже певний час обговорюється в Україні, цей документ зосереджено на пошуку відповіді на друге запитання щодо формування власне індивідуальних рис української системи.

В той же час, існуючу класифікацію на типи «наполеонівський-вестмінстерський-колегіальний» досить тяжко з користю застосувати у її буквальному вигляді для молодих систем фінансового контролю, які перебувають в стадії розвитку і пошуку своїх індивідуальних рис:

- Оскільки такі молоді системи весь час трансформуються, їх профіль часто являє собою суміш рис, які тяжко віднести до того чи іншого типу, і які весь час змінюються.
- Враховуючи відсутність універсальних рекомендацій в цій сфері, вибір тої чи іншої моделі повинен керуватись певними додатковими факторами, індивідуально притаманними кожній країні. Однак статична класифікація не дає відповіді на те, чому суспільства обирають ту чи іншу модель, і лише описує переваги та недоліки певних її рис.

Саме тому в цьому документі робиться спроба більш динамічного аналізу типів систем вищого фінансового аудиту, їх змісту та походження, з метою зрозуміти які фактори могли би впливати на вибір одного чи іншого типу в Україні.

Розширений (динамічний) аналіз моделей вищого фінансового аудиту

Динамічний аналіз розподілу країн з точки зору того, до якої з моделей – вестмінстерської чи наполеонівської – належать обрані ними системи вищого фінансового контролю – це спроба зрозуміти, чому саме країни світу розподілились саме таким чином, і до якого з цих полюсів тяжіє Україна. Іншими словами, це спроба зрозуміти ті фактори, або соціальні сили, які впливають на систему на стадії її трансформації, і які зумовлюють результируючий вектор її змін.

Спираючись на наведений вище аналіз, цей вибір суспільства повинен стосуватись ролі фінансового нагляду у спектрі «консультативна функція – судова функція» з точки зору ролі вищого контрольного органу в парламентському процесі, статусі його висновків, та спрямованості його аудиту (з точки зору пріоритету фінансового аудиту, аудиту законності та аудиту ефективності).

Вихідним пунктом для такого аналізу може бути визначення цілей вищого фінансового аудиту в Лімській декларації (наведене нижче), яке може допомогти визначити ті аспекти системи фінансового аудиту, що можуть бути похідними від інших суспільних факторів.

Лімська декларація, Розділ I. Загальні положення, Стаття 1. Мета аудиту

Концепція і організація аудиту є обов'язковим елементом бюджетного адміністрування, тому що управління суспільними коштами уособлює **суспільну довіру**.

Аудит – це не самоціль, а невід'ємна частина **регуляторної системи**, метою якої є розкриття

- відхилень від **прийнятих стандартів** і
- порушення **принципів законності, результативності, ефективності та економності управління фінансовими ресурсами**

на якомога більш ранній стадії з тим, щоб:

- мати можливість прийняти коригуючі заходи, в окремих випадках,
- упевнитись, що **винні визнали свою відповідальність**,
- упевнитись, що **заподіяну шкоду** було надано **компенсацію**, або
- вжити кроки щоб запобігти таким порушенням в майбутньому, або принаймні ускладнити їх.

Визначення мети аудиту свідчить про залежність системи аудиту від кількох понять, суть яких може визначатись по-різному в різних суспільствах, а саме:

- суспільна довіра,
- регуляторна система,
- прийняті стандарти і принципи законності, результативності, ефективності та економності управління фінансовими ресурсами,
- вина, відповідальність, покарання, та визнання відповідальності винними,
- захист невинних і постраждалих (попередження та компенсація збитків).

Зміст і розуміння майже всіх цих понять тісно залежить від пануючих в кожному окремому суспільстві:

- системи права,
- поширених етичних поглядів та соціальних цінностей.

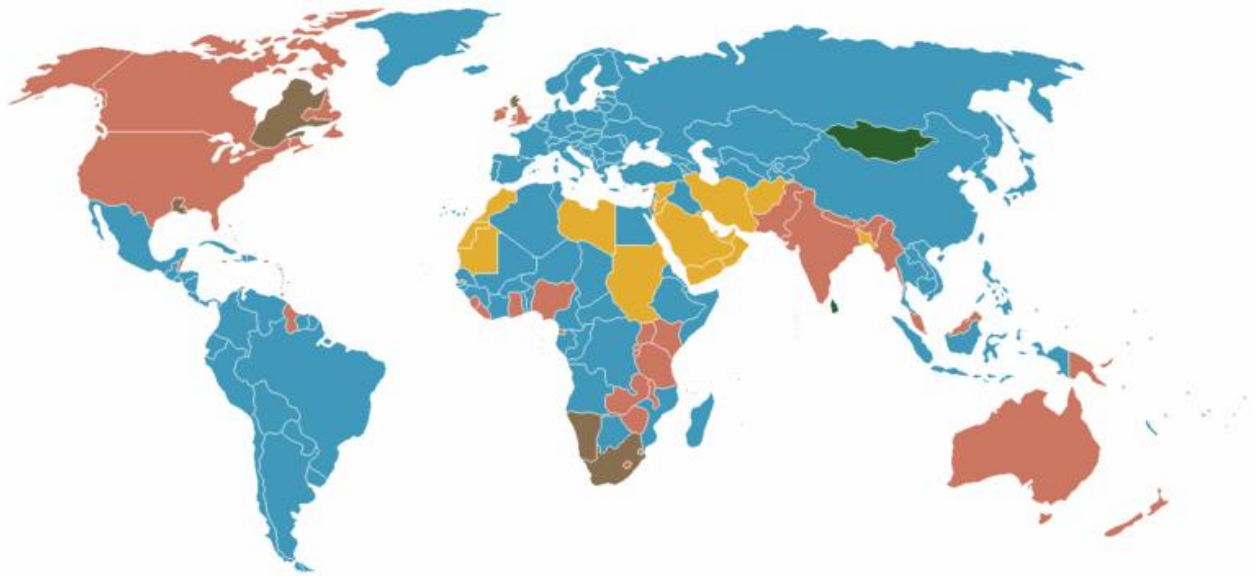
Справді, розподіл країн за вибором моделей фінансового нагляду на «вестмінстерські» і «наполеонівські» великою мірою (хоча і не цілковито) співпадає з їх розподілом з точки зору пануючої в кожній з країн системи права.

Зокрема, як видно на карті, «наполеонівська» і «вестмінстерська» моделі тісно пов'язані з приналежністю країни до двох з трьох найбільших юридичних систем світу:

- Системи цивільного права (що походить з Римського кодифікованого права, поширеного під впливом Французької світської революції), та
- Спільного права (що пов'язаний з норманською спадщиною, було розвинене під час Реформації і поширене в ході розширення Британської імперії та її еволюції у Британську Співдружність).

Відповідно, цей розподіл може бути проаналізований з точки зору походження відповідних правових систем, їх етичних, історичних, та соціальних підґрунть. Адже саме ця інформація може допомогти зрозуміти «етично-правове» силове поле, в якому перебуває і Україна, і зрозуміти перспективу розвитку її системи. Адже якими би не були поточні формальні законодавчо закріплені норми, в майбутні роки молода система все одно перебуватиме під впливом цих глибинних соціальних чинників, які будуть підштовхувати її до реформ в тому чи іншому напрямку, де юре чи де факто.

- Цивільне / Кодифіковане право (Civil law)
- Спільне / Некодифіковане / Прецедентне право (Common law)
- Бі-юридичні системи (цивільне та спільне право)
- Звичаєве право
- Фікх

Походження основних етико-правових «полюсів» що лежать в основі основних юридичних систем

Грунтовний аналіз походження систем права лежить за межами цього документу і є окремою, популярною, але досі дискусійною темою. В цьому розділі наведено коротку довідку з цього питання та деякі аналітичні висновки, що могли би стати в нагоді для аналізу розвитку української системи фінансового контролю.

Згідно з формальним визначенням, правова історія кожного суспільства – це аналіз факторів, через які система права цього суспільства розвивалась і змінювалась. Правова історія тісно пов'язана з загальною історією розвитку суспільства, розвитку цивілізацій, і має розглядатись виключно в контексті загального соціального розвитку кожної країни. Починаючи з XX століття, історики почали вивчати розвиток систем права в тіснішій співпраці з дослідниками інших історичних процесів, розглядаючи право як комплексну систему правил, ігор та символів, що весь час взаємодіють з суспільством, змінюються і адаптуються, а також в свою чергу сприяють чи перешкоджають певним суспільним процесам.³

На думку багатьох дослідників, походження основних етико-правових концепцій тісно пов'язане з розвитком релігійних уявлень, взаємних впливів релігійної, соціальної та економічної історії.

На вкрай спрощеному рівні можна зауважити, що історія основних релігій світу – це взаємодія трьох принципово різних варіантів сприйняття вищого етичного авторитету – а отже трьох варіантів розподілу ролей між людиною, церквою та державою в етико-правових питаннях.

³ Katz, S.N. (2009)

Початкова ідея	Географія	Причина походження	Наслідки для державного устрою
- «Тотальна релігія», яка повністю сакралізувала державу. Держава виступає як безпосередній представник вищих сил, а отже є головним етичним авторитетом та найвищим гарантом права (захисту прав та притягнення до відповідальності). ⁴	Стародавній Єгипет	Необхідність контролювати велику різномірну територію (через досить раннє об'єднання регіонів-номів завдяки природнім умовам долини Нілу).	Централізована державна структура з великим авторитетом чиновників що могли мати етичні судження (жерці).
- Релігія не є «тотальною»: людина і держава ділять відповідальність за етичні судження і дотримання прав в певній пропорції. ⁵	Стародавня Месопотамія (Шумер, Аккад, Ассирія, Вавилонія)	Відсутність сильної державної влади, постійні геополітичні зміни	Більш децентралізоване управління, Наявність багатьох світських елементів в системі управління
- Етичні питання і дотримання прав вирішується окремо для кожної людини в залежності від її стосунків з богом (через процес особистого очищення) ⁶	Релігії Сходу, Індіо-Іранська традиція, в тому числі Зороастризм в Месопотамії	Поширення індо-європейської філософії, не обмеженої зв'язками з конкретним державним устроєм.	Не пов'язана з жодною конкретною формою державного управління. Джерело етичних суджень не пов'язане з державною владою.

В подальшій історії, ці початкові ідеї пройшли через велику кількість взаємних впливів і змін, зокрема значно змінилась географія їх поширення, однак простежити їхню присутність видається можливим і у сучасних етико-правових системах. Коротко еволюція цих змін і впливів описана нижче.

▪ **Схильність централізованих структур до надання вищого етичного авторитету державі.**

- *Кодифіковане римське право.* Розвиток Римської імперії тісно пов'язаний з започаткуванням і майже тисячорічним розвитком юриспруденції. Майже від початку своєї історії, римська держава активно намагалась кодифікувати право, вилучивши можливість деспотичної інтерпретації етичних питань на місцевому рівні, і централізувавши його на рівні загальнодержавного законодавства і судочинства⁷.
- *Централізація етичного авторитету в руках католицької церкви протягом Середніх Віків.* Монархії феодальної Європи були надзвичайно децентралізованими структурами, і як мінімум протягом раннього середньовіччя фактично не дотикались до вирішення етико-правових питань. Натомість, роль об'єднуючого етичного та культурного авторитету виконувала Католицька церква, що зберегла писемність та жорстку централізовану структуру у вигляді мережі єпархій на чолі з єпископами.
- *Відтворення римської системи кодифікованого права Наполеоном-Бонапартом.* Зміст реформ, пов'язаних із Французькою революцією, великою мірою пояснюється реакцією на зростаючі протиріччя, пов'язані з домінуванням католицької церкви у феодальній Європі. Важливою частиною цієї реакції була спроба позбавити католицьку церкву вищого етичного авторитету, яким вона користувалась. Це намагання лежить в основі ідеї відділення церкви від держави, яку сповідувала Французька революція, а також відтворення римського підходу до вирішення правових питань. Прийнятий у 1804 році Наполеонівський Кодекс став початком поширення цього підходу серед більшості країн континентальної Європи.
- *Становлення цивільного права.* Подальший розвиток юриспруденції значно ускладнив поняття цивільного права, вивівши його за межі простого синоніму «кодифікованого» права. Однак, в

⁴ Баканурський, А.Г. (2004), VerSteege, R., (2002).

⁵ Баканурський, А.Г. (2004)

⁶ Баканурський, А.Г. (2004)

⁷ Stein, Peter (1999).

спрощеному розумінні, сутність цивільного права до цього дня полягає у більшій значимості зафіксованого законодавства в порівнянні з його інтерпретацією на рівні суддів та при розгляді окремих випадків. Відповідно, етичний авторитет і відповідальність за інтерпретацію кожного випадку лежить скоріше не на суддях і безпосередніх учасниках епізоду, але на державі, що забезпечує існування і дотримання справедливого законодавства. Іншими словами, за цієї системи, кожна людина майже повністю делегує право етичного рішення державному законотворчому органу та державним органам, що забезпечують дотримання законів. В цьому сенсі, етичний авторитет в цьому випадку перебуває на централізованому державному рівні.

- *Соціалістичне право як різновид цивільного права.* Країни Східної Європи розділяють давню традицію цивільного права, яка панувала там ще до політичних трансформацій початку ХХ століття. Протягом радянського періоду, у більшості країн соціалістичного табору було прийнято правові системи, що дістали назву соціалістичного права, і які фактично являли собою поєднання принципів цивільного права та марксистсько-ленінської філософії. Після розпаду Радянського Союзу, всі ці країни повернулись до стандартного варіанту цивільного права.
- **Розвиток систем, що припускають певний розподіл етичної відповідальності між людиною і державою.**
  - *Розвиток місцевих правових систем в кельтських країнах.* Порівняльний юридичний аналіз стверджує, що певні правові системи із спільними для всіх кельтських країн рисами існували там уже в Ранній бронзовій добі, а можливо і неолітичній добі. Відомо, що існувала певна множина таких систем (тобто кожна із них розвивалась в межах досить невеликої громади). Об'єднуючою рисою систем кельтського права вважають наголос на застосуванні фінансових санкцій (премій та штрафів) радше ніж фізичних покарань, а також на виплаті компенсацій безпосередньо постраждалим та їхнім сім'ям, радше ніж покаранням за участю правителя⁸.
  - *Становлення спільного права через нормансько-арабські впливи.* Починаючи з ХІ століття, після захоплення англійського королівства нормандцями, територія Англії стала місцем взаємодії прадавніх кельтських, в тому числі англосаксонських традицій з норманською культурною традицією, що брала початок від вікінгів, яким у 911 році було дозволено оселитись на півночі Франції. За допомогою нормандських королів, Англія змогла інституціоналізувати «спільне право» - як перелік правових понять та підходів, що уособлювали *згоду*, або *домовленість*, всіх громад використовувати ці «спільні» правила. Крім того, норманська культура перебувала на той час у тісному зв'язку з арабськими громадами північної Італії, створивши феномен нормано-арабської культури, яка стала каналом потужного арабського, в тому числі ісламського впливу на європейську культуру. Багато дослідників сходяться на думці, що зокрема ісламське право – з його акцентом на індивідуальний розгляд випадків та індивідуальну етичну відповідальність - справило значний вплив на розвиток англійського спільного права в Середні Віки. На початку ХІІІ століття принципи спільного права були зафіксовані у вигляді документу, відомого як «Магна Карта».⁹
  - *Феномен «кельтського християнства» як радикальнішої, але менш бюрократизованої християнської гілки.* Протягом ранніх Середніх Віків, кельтське населення Британії мало дуже слабкий зв'язок з континентальною Європою, і таким чином християнство розвивалось на цій території в ізольованих умовах за своєрідною траєкторією, що відбивала культуру і традиції місцевих народів. Характерною рисою кельтського християнства було те, що воно фактично перебувало поза основною адміністративною системою католицької церкви і керувалось за цілковито іншим принципом. Як уже зазначалось, в основі католицької церкви лежала централізована структура єпархій на чолі з єпископами, що відповідали адміністративно-територіальному розподілу колишньої Римської імперії на провінції. Однак кельтські території, які по суті ніколи не були частиною Римської імперії, започаткували власний, набагато більш децентралізований варіант церковної адміністрації. Зокрема, вона базувалась на мережі

⁸ Kelly, F. (1988).

⁹ Makdisi, John A. (1999), Gaudiosi, Monica M. (1988), Badr, Gamal Moursi (1978).

автономних монастирів, які являли собою напів-світські структури, які хоча і мали єпископа, але керувались абатами, що часто не мали духовного сану, і чий статус часто передавався династично. В пізніші часи Реформації, під час протистояння католицької та протестантської філософії на британських островах, поборники протестантизму часто посилались на традиції кельтського християнства як доказу більш давніх поза-католицьких християнських вірувань свого населення.¹⁰

- *Успіх англійської Реформації, розвиток «протестантської етики та духу капіталізму».* Протест проти системної корумпованості католицької церкви і її монополії на інтерпретацію етичних проблем (і, зокрема, Біблії) знайшов резонанс як в культурних традиціях нормано-германських народів, так і в зростаючих політичних відмінностях між Англією та Римом. Попри кривавий характер цих змін, протестантська етика закріпилась на території Англії, Шотландії, а також Нідерландів і Німеччини, створивши зокрема «дух капіталізму», визначений Максом Вебером, який дав початок стрімкому економічному розвитку протягом наступних століть.¹¹ Підкреслимо, що основою цієї етики є надзвичайно жорстке бачення індивідуальної відповідальності людини перед богом, і, в той же час, шляху до індивідуального спасіння через тяжку працю в галузі свого земного (професійного) поклику.
- *Становлення сучасного спільного права і принципу «правосуддя як справедливості» («Justice as Fairness»).* Сучасне спільне право є дуже складною системою, яку, як і цивільне право, часто сприймають в досить примітивізований спосіб. Однак, як буде показано в наступному розділі, стислим викладом змісту цієї системи можна вважати принцип, сформульований одним з ключових філософів цієї школи, Джоном Роулзом: правосуддя як справедливість¹². В спрощеному вигляді, суть цього підходу полягає у перевазі індивідуальних обставин (які визначають справедливе рішення) та їх вдумливої і відповідальної інтерпретації над фіксованим законом.

▪ **Радикалізація індивідуальної ролі людини в тлумаченні етичних питань у вигляді Фіхху.**

- *Вплив на європейські системи.* Як уже обговорювалось, ідеї індивідуальної відповідальності людини за інтерпретацію універсальних етичних законів, що походять із Східних, в тому числі Індо-Іранських релігій, створювало значний вплив на європейський розвиток в різні його періоди. Зокрема, ісламське право мало вплив на розвиток спільного права, з яким воно досі зберігає низку аналогій (наприклад, важливість судейських заключень і інтерпретацій, подібність багатьох понять, таких як «контракт» (що резонує з ісламським поняттям «акду» (aqd)), «трест» (що резонують з ісламським поняттям «ваксу» (waqf)) тощо.
- *Розвиток власне ісламської юриспруденції.* Згідно з ісламом, джерелом закону є Коран і закони шаріату, але їх інтерпретація – тобто власне судейська функція – має відбуватись за об'єктивними правилами інтерпретації через наукове вивчення арабської мови, що і являє основу Фіхху, або ісламської юриспруденції. Іншими словами, хоча джерелом права є певні універсальні етичні принципи (які не залежать ні від людей, ні від держави, і чітко прописані в Корані), правильно проінтерпретувати ці принципи досить тяжко і така інтерпретація вимагає розуміння обставин кожного конкретного випадку, а також виняткової обізнаності із тонкощами арабської мови. Однак людина, яка претендує на такий рівень знань, фактично має абсолютну владу в прийнятті етичного вироку¹³.

¹⁰ Brown, P. (2003).

¹¹ Вебер, М. (1963/1994).

¹² Rawls, J. (2001).

¹³ Wiechman, D.J., Kendall, J.D., Azarian, M.K.

Принципові термінологічні відмінності, спричинені світоглядними розходженнями між «цивільним» і «спільним» правом¹⁴

- *Поняття «права» і «закону» ("law")*. Жодна з континентальних мов не має відповідника, який би коректно передавав значення поняття, що описується англійським словом "law". Проблема полягає у тому, що континентальні мови (які розвинулись паралельно з цивільним правом) розрізняють поняття «закону» та «права» (тобто закону як зафіксованого письмового законодавства та права як системи принципів). В той же час, англійська мова, якою оперує система спільного права, має лише один термін "law", який об'єднує ці поняття (враховуючи, що спільне право їх, по суті, не розрізняє). Ця різниця є принциповою. Вона показує, що в «вестмінстерській» звичайній системі правосуддя не зводиться до дотримання законодавства – воно також включає «вищі етичні принципи, що мотивують всю правову систему і вимагають постійного перегляду цієї системи задля дотримання вимог часу».
- *Поняття «поліси» ("policy")*. Хоча це поняття часто перекладається як «політика» або «державна політика», насправді ці варіанти не лише не передають, але і викривлюють справжнє значення англійського слова "policy". Головна ідея цього поняття – це нейтральність і абсолютна неповязаність з будь-якими політичними поглядами і позиціями. «Поліси» охоплює загальносуспільні цінності, які потрібно максимізувати. Іншими словами, «поліси» - це символ абстрактної множини цінностей, які не обов'язково зафіксовані письмово, але які мотивують загальний напрям певних дій.
- *Поняття «належної правової процедури» ("due process")*. Спільне право спирається на базову необхідність «належної правової процедури» для кожного випадку, так же як цивільне право спирається на базову необхідність захисту прав. Однак якщо в цивільному праві як правило існує певна кодифікація прав (і складність їх визначення делегується державі), то в спільному праві поняття «належної правової процедури» ніде чітко не специфікується, має бути визначене суддями та юристами для кожного конкретного випадку, і тому весь час перебуває в центрі запеклих юридичних дискусій (про те, що саме є критеріями «належності»).
- *Поняття справедливості ("fairness" та "justice")*. Як уже зазначалось, складність поняття справедливості лежить в основі відмінності між двома системами. Важливо, що в англійській мові (якою користується світ спільного права), поняття «справедливість» існує як два абсолютно різних поняття, які не розрізняються в континентальних, в тому числі слов'янських, мовах. Такими поняттями є "fairness" – в сенсі загальних принципів справедливості, та "justice" – в сенсі справедливого правосуддя.

Нажаль, ця мовна розбіжність робить практично неможливим коректний переклад сутності спільного права на будь-яку мову крім англійської. Адже суть спільного права формулюється принципом «justice as fairness», тобто «справедливість в правосудді – це правосуддя, засноване на справедливості». Мається на увазі, що згідно зі спільним правом, в основі судових рішень повинні лежати *принципи справедливості*, радше ніж писані закони. Таким чином, спільне право визнає, що інколи для досягнення справедливого рішення необхідно порушити певні писані норми. Наприклад, ця логіка стоїть за ідеєю презумпції невинності: справедливість диктує, що краще відпустити десятеро винних, ніж покарати невинну людину – а отже, інколи цей принцип може призвести до того, що порушники закону не будуть покарані.

Виділення окремого поняття справедливості у сенсі «fairness» - тобто справедливих принципів, які не завжди записані чи зафіксовані, але зрозумілі всім учасникам – є надзвичайно важливою частиною всієї англо-американської культури, і особливо яскраво демонструються за допомогою правил спортивних ігор, народжених цими культурами, які базуються на понятті "fairplay" («чесна гра»).

- *Поняття «розумності» або «обґрунтованості» рішень («reasonableness»)*. Дуже багато принципів спільного права базуються на понятті «обґрунтованих» чи «розумних» рішень, яке не має чіткого визначення і лише припускає, що ці рішення спираються на загальнозрозумілі соціальні цінності.

¹⁴ Fletcher, G., Sheppard, S. (2005).

- *Поняття «віддання поваги» (“deference”).* Дуже часто в юридичній практиці трапляються випадки, коли кілька органів мають однакову владу і їхні позиції вступають в конфлікт, який не може вирішити жоден вищий орган. В спільному праві таких випадків трапляється дуже багато, враховуючи значну децентралізацію повноважень в прийнятті рішень, а також враховуючи рівний статус законодавчої, виконавчої та судової влади, рішення яких також можуть вступати в протиріччя. Для вирішень таких ситуацій в спільному праві існує поняття добровільного «віддання поваги» одним органом іншому. В жодному документі не прописано, як саме мають прийматись такі рішення, і хто повинен віддавати повагу кому. Ці рішення приймаються за тим же принципом вдумливої інтерпретації кожної конкретної ситуації, в тому числі з урахуванням як історії подібних рішень в минулому, так і вимог сучасних обставин.
- *Поняття дискреційного розсуду (“discretion”).* Як і віддання поваги, дискреційний розсуд – тобто відхилення від стандартних процедур для враховування специфіки певних обставин – є важливою рисою спільного права. Насправді, певний суб’єктивізм завжди присутній у будь-яких рішеннях в публічному адмініструванні, адже практично неможливо прописати і зафіксувати абсолютно всі випадки у вигляді універсальних правил. Дискреційний розсуд припускає, що правосуддя вимагає від адміністратора головним чином дотримуватись суті його функції і діяти в найкращих інтересах для своєї роботи (радіше ніж слідувати букві закону із збитками для справи).
- *Презумпція невинності.* Це надзвичайно тонке поняття трактується двома системами з відчутною різницею. Звичайно, що всі сучасні юридичні системи припускають, що відповідальність людини повинна бути належним чином доведена. Однак в той час як спільне право здебільшого переймається філософсько-етичним поняттям вини та справедливості в кожній ситуації, цивільне право спрямоване скоріше на аналіз дотримання законодавства. Таким чином, ці системи по різному розподіляють «тягар доказу» («*burden of proof*»). Спрощено кажучи, в спільному праві людина вважається невинною поки її вина не доведена. В цивільному праві, людина вважається невинною в порушенні законодавства поки не доведене порушення законодавства, однак якщо зафіксований факт порушення законодавства – факт невинності має бути спеціально і додатково доведений.

Вплив світоглядних розходжень між системами права на відмінність між системами публічних фінансів, в тому числі в частині вищого фінансового контролю.

Описані вище розходження безпосереднім чином відбиваються на принципових відмінностях в самій суті систем публічних фінансів в країнах «вестмінстерських» та «наполеонівських» моделей.

- Чиста «вестмінстерська» модель зовнішнього фінансового аудиту базується на *припущенні* певного обсягу *довіри* між Парламентом та призначеним парламентською більшістю Кабінетом міністрів. Ці два урядових крила працюють в *партнерстві* над розробкою та запровадженням «державної політики» (полісі). В цьому процесі вони, як партнери, спільно залучають до своєї роботи зовнішнього аудитора у якості *об’єктивного помічника*, щоб з його партнерською допомогою покращити загальний результат. Як наслідок, робота вищого контрольного органу організована як циклічний процес, повністю інтегрований в процес розробки і запровадження полісі. Парламент виділяє кошти своєму уряду на основі «Угод про надання державних послуг» (“Public Service Agreements” or PSAs), в яких визначаються завдання для цих послуг на наступні три роки. Після цього, Парламент отримує звіти про результати виконання цих угод і на основі цих звітів розробляє свій висновок про те, як добре уряд витрачає отримані кошти на запровадження спільно узгоджених полісі. Ці висновки він повідомляє уряду у вигляді *рекомендацій* за допомогою спеціального парламентського комітету («Комітету з питань використання бюджетних коштів»). При цьому *припускається*, що уряд *візьме ці висновки до уваги*, хоча ця вимога не існує в законодавстві.
- В чистій «наполеонівській» моделі вищий контрольний орган діє як представник судової влади. До його завдань входить контроль над дотриманням урядом затверджених Парламентом бюджетів. Іншими словами, після того як бюджет затверджено, подальші частини бюджетного процесу уже не припускають консультативної співпраці між гілками влади, які натомість обмежуються контролем виконання і законності дій.

Аналіз сьгоднішніх рис та перспектив розвитку системи фінансового нагляду в Україні в порівнянні зі світовими системами

Аналіз сьгоднішніх рис системи за ролями її основних учасників (порівняння з британською системою)

	Україна	Велика Британія («Вестмінстерська модель»)
Кабінет міністрів	Розробляє проект закону про річний бюджет для схвалення Парламентом, Виконує закон про річний бюджет і доповідає про виконання Парламенту.	Двічі на рік робить доповідь (<i>не звіт</i>) Парламенту про стан бюджетного процесу (виконання і планування) («Budget Statement» та «Pre-Budget Statement».
Вищий орган зовнішнього аудиту	Рахункова Палата <ul style="list-style-type: none"> ▪ Допомагає контролювати виконання закону про річний бюджет, ▪ Перевіряє макроекономічні припущення, ▪ Перевіряє законність видатків, ▪ Стверджує, що перевіряє ефективність видатків. 	National Audit Office, NAO (Служба державного аудиту). <ul style="list-style-type: none"> ▪ Перевіряє припущення, що лежать в основі бюджету (макроекономічні та стратегічні припущення галузевих видатків, скажімо демографічні), ▪ Здійснює фінансовий аудит видатків, ▪ Здійснює аудит ефективності приблизно 60ти окремих видаткових програм щороку.
Парламент	Затверджує закон про річний бюджет (а також зміни до нього), Затверджує звіт про виконання закону про бюджет, Затверджує закони, що стосуються видаткових програм.	Не затверджує рішень щодо розподілу бюджету (оскільки довіряє уряду), але коментує щодо змісту політики (полісі) і вірогідності припущень.
Комітет з питань бюджету	Комітет з питань бюджету <ul style="list-style-type: none"> ▪ Координує процес парламентського розгляду, затвердження та контролю виконання закону про річний бюджет. 	Treasury Committee <ul style="list-style-type: none"> ▪ Відповідає за позицію парламенту в коментарях щодо змісту політики (полісі) і вірогідності припущень (випускаючи відповідні звіти двічі на рік, Budget and Pre-Budget Report, які містять ці коментарі, рекомендації щодо напрямків політики та щодо змісту наступної урядової бюджетної доповіді).
Комітети з питань окремих галузей	Парламентський контроль відповідних видатків та політики у відповідних галузях.	Обговорення політики у відповідних галузях з відповідними галузевими міністерствами, на основі письмових та усних консультацій.
Комітет з питань використання бюджетних коштів	Відповідника не існує, функція розподілена між всіма парламентськими комітетами.	Public Accounts Committee (PAC) <ul style="list-style-type: none"> ▪ За допомогою вищого контрольного органу, цей комітет аналізує і обговорює з урядом проблеми та перешкоди для використання коштів з метою досягнення певних полісі. Звіти про такий аналіз і відповідні рекомендації надаються уряду (відповідному міністерству). Ці звіти стосуються лише питання ефективного витрачання коштів, а не власне галузевої політики – яка є предметом відання галузевих комітетів.

Місце української системи в «силовому полі» між двома описаними вище етико-правовими «полюсами»

Нижче наведено першу спробу аналізу української системи з точки зору сили її тяжіння до «вестмінстерської» та «наполеонівської» правової традиції.

Наполеонівська модель		Вестмінстерська модель
Римська правова традиція, орієнтована на захист прав державою. Легалістична традиція соціалістичного права. Кодифікація права.	<-----	
Відсутність комітету з питань ефективності витрчання коштів і розпорощення цієї функції серед інших комітетів.	<-----	>-----
Слабкий процес розробки політики. Переговори між урядом і профільними комітетами зводяться до постатейного обговорення обсягу тих чи інших видатків.	<-----	
Жорстка вертикальна структура регулювання окремих секторів	<-----	
?	?	?
В реальності, дискусія часто зводиться до обговорення деталей без уваги до стратегічних напрямків політики	<-----	----->
Значне розпорощення уваги щодо деталей проекту і окремих статей видатків	<-----	----->
Проект бюджету може бути відправлений на доопрацювання	<-----	----->
Бюджет має бути ухвалений Парламентом у вигляді закону	<-----	>-----
В реальності, міжбюджетні фінанси є дуже централізованими	<-----	----->
Повинні бути ухвалені Парламентом у вигляді закону	<-----	
Повинен бути ухвалений Парламентом у вигляді закону	<-----	----->
Рахункова палата перевіряє законність видатків	<-----	>-----
Випадки використання аудиту ефективності в політичних цілях (декларація неефективності видатків без ґрунтового методологічного пояснення)	<-----	
Аудит ефективності видатків, що проводиться Рахунковою палатою, є слабким і непрактичним (висновки непридатні для практичного застосування)	<-----	
Зростаючі вимоги підвищити судову силу висновків Рахункової палати	<-----	

Посилання

Badr, Gamal Moursi (1978), *Islamic Law: Its Relation to Other Legal Systems*, The American Journal of Comparative Law 26 (2 - Proceedings of an International Conference on Comparative Law, Salt Lake City, Utah, February 24–25, 1977): 187–198 [196–8]

Brown, P. (2003). *The Rise of Western Christendom*, 2nd edition/ Oxford, Blackwell Publishing.

DFID Briefing (2004). *Characteristics of different external audit systems*. Policy Division Info series. Ref no: PD Info 021.

Dye, K.M., Stapenhurst, R. (1998). *Pillars of Integrity: The Importance of Supreme Audit Institutions in Curbing Corruption*. The Economic Development Institute of the World Bank.

Evans, A. (2008). *The Role of Supreme Audit Institutions in Combating Corruption*. U4 Anti-Corruption Resource Centre. U4 Expert Answer.

Fletcher, G., Sheppard, S. (2005). *American Law in a Global Context: the Basics*. Oxford University Press, Inc., New York.

Gaudiosi, Monica M. (1988), *The Influence of the Islamic Law of Waqf on the Development of the Trust in England: The Case of Merton College*, University of Pennsylvania Law Review 136 (4): 1231–1261

Glenn, H. P. (2000). *Legal Traditions of the World*. Oxford University Press

INTOSAI (1998). *The Lima Declaration of Guidelines on Auditing Precepts*. The IXth Congress of the International Organisation of Supreme Audit Institutions (INTOSAI), meeting in Lima.

Katz, S.N. (2009), *The Oxford International Encyclopedia of Legal History*, Oxford University Press

Kelly, F. (1988). *A Guide to Early Irish Law*. Early Irish Law Series 3. Dublin

Kempin, Jr., Frederick G. (1963). *Legal History: Law and Social Change*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.

Makdisi, John A. (1999), *The Islamic Origins of the Common Law*, North Carolina Law Review 77 (5): 1635–1739

Rawls, J. (2001). *Justice as Fairness: A Restatement*. Belknap Press of Harvard University Press; 2nd edition

Stapenhurst, R., Titsworth, J. (2001). *Features and functions of supreme audit institutions*. World Bank PREM Notes, No 59, October 2001.

Stein, Peter (1999). *Roman Law in European History*. Cambridge University Press

VerSteege, R., (2002). *Law in Ancient Egypt*. Carolina Academic Press, Durham, North Carolina

Wiechman, D.J., Kendall, J.D., Azarian, M.K. *Islamic Law: Myths and Realities*, Reproduced text with permission from the Office of International Criminal Justice at the University of Illinois.

Баканурський, А.Г. (2004). *Релігієзнавство: Курс лекцій*. Видавничий дім «Професіонал».

Вебер, М. (1963/1994). *Протестантська етика і дух капіталізму*. Київ, Основи. (Переклад з німецької О. Погорілого за виданням: *GESAMMELTE AUFSÄTZE ZUR RELIGIONSSOZIOLOGIE* von MAX WEBER 1963, J. C. B. MOHR (PAUL SIEBECK) TÜBINGEN